

YTRINGSFRIHET OG GLOBALISERING. KARIKATURSTRIDEN OG KOSMOPOLITISKE VERDIER

Thomas Hylland Eriksen

Den såkalte karikaturstriden, som brøt ut uventet og eksplosivt vinteren 2006 og visnet bort et par måneder senere, nærmest etter mønsteret for en sentralafrikansk ebola-epidemi, har stor relevans for en diskusjon om frihet ettersom den tematiserer en av frihetene det snakkes mest om i vår del av verden, nemlig ytringsfriheten. Noen av de mange tusen mediekommentatorene som snakket om saken i januar og februar 2006, sammenlignet den med Rushdie-saken (1988–ca. 2000), men karikaturdramaet var på samme tid både mer og mindre oppsiktsvekkende enn den iranske *fatwa*-en mot Rushdies *Sataniske vers*. Konflikten nådde sitt klimaks i løpet av noen uker og klappet sammen kort etter; men samtidig involverte den næringsliv og myndigheter mer direkte, og på en mer omfattende måte, enn Rushdie-saken, som handlet om én enkelt person i mer enn et tiår.

Kontroversen viste at fornærmelser kan globaliseres raskt og effektivt i informasjonsalderen, at posisjonene

som får størst oppmerksomhet ikke nødvendigvis er representative for store grupper, at ulikheter i symbolmakt påvirker reaksjoner på påstander om grupperelasjoner; og den var dessuten en indirekte påminnelse om at religiøse forskjeller i seg selv ikke er nok til å forårsake seriøs konflikt. I dette kapittelet skal jeg diskutere implikasjoner av karikaturstriden for ytringsfriheten og for et kosmopolitisk verdigrunnlag, altså det synet at fellesskap må etableres på en slik måte at det er forenlig med veridipluralisme.

Det som skjedde

La oss først gå igjennom hendelsesforløpet. Sommeren 2005 oppdaget Flemming Rose, redaktøren av Danmarks største avis *Jyllands-Posten* (omtalt av Christopher Hitchens, med dum arroganse av et slag som er vanlig i store land, som en avis «ingen hadde hørt om»), at forfatteren Kåre Bluitgen hadde skrevet en barnebok om Muhammeds liv, men ikke hadde klart å finne en kunstner som var villig til å illustrere den. Den danske offentligheten var fremdeles rystet over mordet på Theo van Gogh i Amsterdam et år tidligere, danske medier trykte mange og ofte negativt vinklede artikler om islam og muslimer, og forbudet mot å avbilde Muhammed i sunni-islam var velkjent. Bluitgens bok, som for øvrig ble utgitt i 2006 (Bluitgen 2006), vakkert illustrert av en anonym kunstner, var ifølge forfatteren langt fra ment å stille Muhammed og islam i et dårlig lys. Bluitgen baserer boken på islamske kilder, men den er uansett kontroversiell i Danmark.

Rose fikk en idé. Han bestemte seg for å invitere de fremste avistegnerne i landet til å lage karikaturtegninger som forestilte Profeten, med det uttalte mål å vise at ytringsfriheten var absolutt og hevet over forhandlinger

i det liberale Danmark, eller, med hans egne ord, «for å finne ut hvor langt den selvpålagte sensuren var kommet». Tolv av de førti som ble invitert takket ja, og de resulterende tolv karikaturtegningene ble offentliggjort i *Jyllands-Postens* weekendutgave 30. september 2005.

Tegningene dekker et bredt spekter, fra det harmløse til det potensielt dypt fornærmende (skjønt det generelle forbudet mot å avbilde Profeten i sunni-islam må tas i betraktning, siden det innebærer at *enhver* tegning som forestiller Muhammed, kan prinsipielt oppfattes som en fornærmelse). Et par av bidragsterne brukte invitasjonen som et påskudd til å kritisere *Jyllands-Postens* negative holdning til religiøs pluralisme i Danmark. Én tegning forestiller eksempelvis en mørkhåret skolegutt ved navn Muhammed (i 7a, Valby skole), og teksten på tavlen lyder (på persisk, med arabiske tegn): «Journalistene i Jyllands-Posten er en gjeng reaksjonære provokatører». Flere av de andre bidragene må vurderes som harmløse, men bare én er etter min oppfatning virkelig morsom. Det er den hvor en raggete gjeng selvmordsbombere nærmer seg Himmelporten, hvor de blir møtt av en apo-logetisk Profet som sier: «Stopp! Stopp! Vi har sluppet opp for jomfruer». En annen foregriper reaksjonene på tegningene: Et par sinte, bevæpnede og utvilsomt kampklare menn blir stoppet av Profeten, som holder en bunke dokumenter, hever armen og sier: «Rolig, venner, når alt kommer til alt er det jo bare en tegning laget av en vantro sønderjyde...»

Enkelte av karikaturene synes å være mindre vennligsinnede. Den mest omstridte er tegningen der Muhammed bærer en bombe, med brennende lunte, i form av en turban på hodet. Likevel er det ikke sikkert at budskapet er at Muhammed var terrorist, det kan også tenkes å være at religionen han grunnla, er i ferd med å bli offer for terrorister som gir den et dårlig rykte (perso-

nen som er i ferd med å bli blåst i luften er jo rent faktisk Muhammed selv). Noe som taler imot en slik tolkning, er at den muslimske trosbekjennelsen er kalligrafert inn i profetens turban. De eneste av karikaturene som helt utvetydig er ment som kritikk av islam, er den hvor Muhammed med hevet dolk og øyne maskert av et tøyestykke som er hentet fra burkaen til kvinnene bak ham; og den stiliserte tegningen med den platte, men desto mer eksplisitte teksten «Profet! Med kuk og knald i låget, som holder kvinder under åget!» Begge er udiskutabelt negative kommentarer til kjønnsroller og begrepet *jihad* i islam.

Karikaturene førte ikke til noen umiddelbar skandale, men vi skal merke oss at allerede 12. oktober ba ambasadørene fra elleve muslimske stater om et møte med Danmarks statsminister Anders Fogh Rasmussen, der de ba ham om å møte deres ambassadører i Danmark for å gjøre rede for situasjonen, samt for å diskutere muslimenes situasjon i dagens Danmark. Rasmussen nektet å imøtekomme ønsket, og slo kort og kontant fast at det ikke var regjeringens oppgave å blande seg inn i presens anliggender.

Da journalister fra andre danske medier begynte å spørre konservative danske imamer om deres syn, svarte noen av disse at tegningene var en fornærmelse mot muslimer over hele verden. En demonstrasjon ble organisert i København i oktober, ledet av den nå avdøde danske imamen Ahmed Abu Laban. Demonstrasjonen rettet seg imidlertid ikke utelukkende mot karikaturene, men mot den påstått økende islamofobien i det danske samfunn.

Sammen med andre muslimske ledere fra Danmark reiste Abu Laban i november til flere land i Midtøsten, der han søkte støtte for å protestere mot den danske stat. Da Pia Kjærsgaard, leder for Dansk Folkeparti, hør-

te om reisen, benyttet hun anledningen til å fordømme disse muslimene som landsforrædere.

I desember 2005 oppfordret så The Organisation of the Islamic Conference og Den arabiske liga til en generell boikott mot Danmark. Rykter begynte å sirkulere i den arabisktalende verden om at Bluitgens bok var et bestillingsverk fra den danske stat, intet mindre enn en «ny Koran». Noen av karikaturtegnerne mottok trusler og fikk politibeskyttelse.

I januar 2006 publiserte det lille bladet *Magazinet* i Norge karikaturene. Andre medier hadde trykt noen av dem, men i faksimile som illustrasjoner til nyhets saker og kommentarer. *Magazinet* har et beskjedent opplag og utgis av fundamentalistiske kristne, og få hadde hørt om det, selv i Norge, før det gjenga de danske tegningene.

På samme tid ble karikaturene trykt opp, som en solidaritetshandling, i flere andre land: *Die Zeit*, *The Times of India*, *France-Soir*, *La Stampa*, *El Periodica* og *El Mundo*, for å nevne noen, trykte dem. Selv BBC viste tegningene på fjernsyn.

Som et resultat av oppmerksomheten rundt *Magazinet* ble Norge i økende grad betraktet som medsamsvoren med Danmark i sammensvergelsen mot islam. I begynnelsen av februar tok protestene i mange land en voldelig retning. Ambassader ble påtent i Damaskus og Beirut; Libya stengte sin ambassade i København; bevæpnede menn raserte EU-ambassaden i Gaza, og det var sinte demonstrasjoner i mange land med store muslimske befolkninger. Under opptøyene i begynnelsen av februar 2006 ble mennesker drept i Libya (11), i Pakistan (5), i Afghanistan (5) og i Nigeria (130), men ironisk nok ikke i Europa, og slett ikke i Danmark og Norge.

Parallelt med disse hendelsene begynte danske og norske myndigheter å føle stigende uro. Norges utenriksminister Jonas Gahr Støre fremførte en offentlig unnskyld-

ning til sitt muslimske publikum under en reise til Palestina i januar, der han forklarte at ytringsfriheten var en sentral verdi i det norske samfunn, men at dette ikke betydde at man hadde rett til å fornærme andre. Mange i Norge var opprørt over at Støre sa unnskyld; de hadde kanskje glemt at både rasistisk hets og oppfordring til ulovlige handlinger alt har vært forbudt i mange år i dette landet, og at han dessuten ikke hadde sagt at det burde være forbudt å bruke ytringsfriheten til å fornærme andre.

Etter hvert som konflikten eskalerte, beklaget til og med *Jyllands-Posten* at de hadde fornærmet mange muslimer; og den danske statsministeren mumlet sin beklagelse etter å ha hørt at arabiske land nå boikottet Lego, Bang & Olufsen og meieriprodusenten Arla. Selv den konservative kristne redaktøren av *Magazinet* deltok på et forsoningsmøte med lederne i Islamsk Råd. På dette tidspunktet hadde saken imidlertid fått sin egendynamikk i flere muslimske land, og opptøyene fortsatte en stund uavhengig av begivenhetene i Nord-Europa. De fleste av demonstrantene hadde nok ikke engang sett tegningene.

De offentlige debattene, demonstrasjonene, beskyldningene, opptøyene og raseriet flammert opp plutselig, og forsvant gradvis. Allerede tidlig i mars 2006 var karikaturstriden i ferd med å slukne, og til tross for akuttvirkninger som avlysningen av et dansk statsbesøk til India i april fordi den indiske regjeringen mente at Rasmussen var blitt «for kontroversiell», er det lite som i skrivende stund tyder på at Danmarks internasjonale renommé er blitt langsiktig svekket på grunn av karikaturstriden.

Før jeg begynner på analysen og implikasjonene for ytringsfriheten, kan det være nyttig med noe mer kontekst. Først må det nevnes at en egyptisk avis (*Al-Fagr*) trykte en av karikaturene allerede i oktober 2005. Ingen

i den arabiske verden krevde boikott av egyptiske varer av den grunn. Den jordanske ukeavisen *Al-Shihan* trykte tre av karikaturene i februar 2006, ledsaget av det retoriske spørsmålet: Hva skader islam mest, disse bildene eller bilder av voldelige gisseltagere i Irak? (Redaktøren fikk sparken, og bladet forsvant fra kioskene.) Det kan også være interessant å merke seg at *Jyllands-Posten* fikk tilbud om noen Jesus-karikaturer i 2003, tegnet av Christopher Zieler. Redaktøren for søndagsutgaven skrev, i sitt svar til Zieler: «Rent faktisk tror jeg ikke Jyllands-Postens lesere vil more seg over tegningene. Jeg tror faktisk de vil utløse et ramaskrik. Derfor vil jeg ikke bruke dem» (Larsen og Seidenfaden 2006: 264). Man kan videre spekulere over – men dette kan selvfølgelig ikke bevises – om ikke en del dansker, til tross for sin plutselige energi i forsvaret av ytringsfriheten, ville ha blitt irritert dersom en muslimsk karikaturtegner hadde laget noen slike tegninger av Jesus og trykt dem i en ledende avis med en islamvennlig redaksjon.

Det er videre verdt å merke seg at antall demonstranter var beskjedent, selv om demonstrantene gjorde mye av seg. Et beskjedent antall personer står i sentrum for kontroversen. Noen radikale imamer i Danmark, noen tusen sinte mennesker i muslimske land, et par redaktører som mislikte islam, viste seg å være i stand til å sette dagsorden i politikken og det sivile samfunn over store deler av verden i flere uker. De samme aktørene bidro også klart til den muligens økende polariseringen mellom muslimer og ikke-muslimer i en rekke land.

En faktor mange av de ikke-skandinaviske kommentatorene ikke hadde fått med seg, er den stigende spenningen mellom danske muslimer og det danske majoritetssamfunnet etter regjeringsskiftet i 2001, da en konservativ regjering med støtte fra det fremmedfiendtlige Dansk Folkeparti overtok roret. Danmark er altså i

denne sammenheng ikke et hvilket som helst vesteuropeisk land; det har i senere år innført en relativt drakonisk lovgivning med hensyn til minoritetsrettigheter, som påvirker både innvandringsmønstrene og integrasjonsformene i det danske samfunn. Reaksjonene på karikaturene blant en del danske muslimer, med Abu Laban i spissen, kan således betraktes som et påskudd for å ta opp andre problemer de opplever i det danske samfunnet. I den mest omfattende studien av karikaturkrisen så langt, argumenterer Larsen og Seidenfaden (2006) for at den skarpe høyredreiningen i dansk politikk forklarer mye av dynamikken i karikaturstriden. Danske muslimer følte seg avmektiggjort og marginalisert, og enkelte ledende danske medier hadde i flere år ført en hard linje overfor politisk islam, og dessuten generelt fokusert intenst på problemer forbundet med muslimer i Danmark.

Denne analysen er neppe helt dekkende; det finnes studier som viser at muslimer i Danmark ikke er mindre tilfredse enn f.eks. muslimer i Sverige, og at deres politiske deltagelse faktisk er høyere enn i de skandinaviske nabolandene (Togeby 2006). Derimot er det liten tvil om at polariseringen som ble skapt av karikaturstriden, ga islamofobe dansker og militante muslimer en dominerende plass i mediene, på bekostning av nesten alle andre. Abu Laban sa selv til en tysk journalist i februar 2006: «Jeg må få takke regjeringen for dens stahet.» Hans tidligere marginale menighet vokste raskt det året. Verken islamister eller Dansk Folkeparti og dets sympatisører ønsker å fremstille danske muslimer som alminnelige dansker. I det nevnte intervjuet, med *Die Zeit*, argumenterer Abu Laban ifølge journalisten for at en muslim aldri kan bli en vanlig borger av en vestlig stat. Han inngår en «sikkerhetskontrakt» med den verdslige staten, men som sann troende kan han aldri akseptere sekularisme – adskillel-

sen mellom religion og stat. Han må alltid forbli lojal overfor den høyeste religiøse lov, Sharia. «Vi muslimer må bruke ytringsfriheten,» sier imamen, «i den grad den tjener islams formål» (Lau 2006).

Imidlertid ble Abu Laban også sitert, i samme periode, for å ha sagt at «Jeg fordømmer enhver voldelig handling mot det danske militærvesen eller andre» (Larsen og Seidenfaden 2006:142). Siteringspraksis er, som vi vet, selektiv i pressen.

Der Spiegels kommentator Henryk M. Broder, som resonnerer langs de samme linjer som sin kollega i *Die Zeit*, konkluderer med at «Dessverre beklaget avisen [*Jyllands-Posten*] de Muhammed-kritiske karikaturene, og demokratiske verdier tapte for en totalitær ideologi» (*Spiegel*, 1. februar 2006). Med andre ord: Hvis man ber om unnskyldning for å ha fornærmet noen, er man en ryggesløs svekling som mangler grunnleggende liberale verdier.

Mulige posisjoner i karikaturstriden

Mer komplekse posisjoner enn de ovennevnte var vanlige, og flere av dem er relevante for en diskusjon om ytringsfrihet og globalisering. I første omgang kan vi dele posisjonene i to: De *konfrontasjonsorienterte* og de *dialogvennlige*. Som nevnt ovenfor ble ikke karikaturene trykt på et genuint prinsipielt grunnlag: *Jyllands-Posten* hadde tidligere nektet å trykke karikaturer av Jesus, og de hadde selvfølgelig rett til dette, ettersom ytringsfriheten ikke pålegger en utgiver å trykke hva som helst. En avis velger selv hva den synes er viktig nok til å fortjene å komme på trykk. Avisen er for øvrig regjeringsvennlig, til forskjell fra den venstreliberale *Politiken*, der Seidenfaden er redaktør. Redaktøren av det norske *Magazinet*, Vebjørn Selbekk, var tilhenger av den arkaiske «blasfemiparagrafen» (som forbyr blasfemiske ytringer) helt til

han trykte Muhammed-karikaturene og begynte å merke ubehagelige konsekvenser av det. Med andre ord går det an å si at et prinsipielt forsvar av ubegrenset ytringsfrihet lyder noe hult i denne sammenheng. (Dessuten er ytringsfriheten allerede uthullet i liberale land som Danmark og Norge – det er for eksempel forbudt å oppfordre til lovbrudd, og rasistisk sjikane er likeledes forbudt.) På den annen side kan man også si at muslimer som reagerte med vold eller trusler om vold mot karikaturene, heller ikke syntes å sette dialog og fredelig sameksistens høyest på listen over prioriteringer.

Det kan finnes flere mellomposisjoner her – mellom Flemming Rose og demonstrantene i Beirut. Hvis vi i denne omgang holder oss til situasjonen i Danmark og Norge, og holder problemene i den arabisktalende verden utenfor, kan man uten videre si at de som forsvarte det syn at kontroversen beviste at det eksisterer en uoverstigelig kløft mellom «oss» og «dem», markerte liten tro på muligheten av et samfunn basert på felles verdier i noen henseender og ulike verdier i andre henseender. De tok med andre ord avstand fra et kosmopolitisk ideal basert på dialog og gjensidig forståelse som ikke mekanisk ville føre til enighet og likhet (se også Eriksen og Tretvoll 2006).

La meg kort nevne noen eksempler på denne typen holdning.

I slutten av januar 2006 krevde det norske Fremskrittspartiet at regjeringen skulle avstå fra videre kontakt med Islamsk Råd, ettersom denne organisasjonen hadde vært mot at karikaturene skulle trykkes.

2. februar uttalte Mullah Krekar, en kontroversiell, kurdisk religiøs leder som har tilbrakt mye tid i Norge, i et intervju med *Dagbladet* at offentliggjøringen av karikaturene var å forstå som «en krigserklæring mot islam».

Neste dag sa Johan Galtung til *Klassekampen* at man

måtte forvente terrorangrep mot Danmark og Norge nå. Han betraktet trykningen av tegningene som en insensitiv bruk av ytringsfriheten, og sammenlignet den med å trykke en karikaturtegning som viser seksuell omgang mellom Jomfru Maria og Den Hellige Ånd. (Problemet er bare at slike tegninger ganske sikkert eksisterer, trolig uten at en dråpe blod er spilt av den grunn.)

Den danske regjeringens avslag på forespørselen om å møte ambassadørene fra muslimske land kan likeledes sees som uttrykk for en holdning som utelukket muligheten av gjensidig forståelse. (I denne sammenhengen er det underlig at samme regjering på et tidspunkt ba arabiske regjeringer om å beklage at danske flagg var blitt brent. Det var jo like lite disse regjeringene som brente flagg som det var den danske regjeringen som trykte karikaturene!)

Disse posisjonene ser ut til å benekte muligheten for en mellomposisjon, men på forskjellige måter. Andre synspunkter er enda mer varierte.

10. februar 2006 organiserte den norske organisasjonen *Antirasistisk senter* en demonstrasjon for ytringsfriheten, mot vold og for respekt. Deres holdning, som ikke fikk særlig stor oppmerksomhet fra mediene, var kompleks for så vidt som den gikk ut på at en betingelse for praktiseringen av ytringsfriheten i et kulturelt mangfoldig samfunn måtte være gjensidig respekt, altså at man *ser hverandre som medmennesker*. Det sier seg selv at det ikke lar seg gjøre å lovfeste respekt.

Den berømte muslimske akademikeren Tariq Ramadan utviklet en lignende posisjon i *International Herald Tribune*.

Det vi nå trenger på begge sider, er en forståelse av at dette ikke er et juridisk spørsmål, eller et spørsmål om rettigheter. Ytringsfrihet er en rettighet i Europa, og den er be-

skyttet av loven. Ingen bør bestride dette prinsippet. Samtidig bør det finnes en forståelse for at sammensetningen av de europeiske samfunnene har endret seg med innvandring fra ulike kulturer. På grunn av dette bør det forefinnes sensitivitet overfor muslimer og andre som bor i Europa (Ramadan, *IHT*, 5. februar 2006).

Legg merke til bruken av ordet sensitivitet. La oss sammenligne dette synet med posisjonen til den nesten like berømte kultur- og litteraturkritikeren Christopher Hitchens, som skriver på nettstedet Slate (www.slate.com) og nylig har utgitt den sterkt religionskritiske *God is not Great* (Hitchens 2007). I sin kommentar til karikatur-saken minner han leserne om at arabiske aviser jevnlig trykker anti-jødiske karikaturer, og tilføyer, idet den korte artikkelen når sitt klimaks: «Jeg ber ikke om retten til å slakte en gris i en synagoge eller moské eller å late vannet på en «hellig» bok. Men jeg nekter å bli fortalt at jeg ikke får lov til å spise svin, og jeg akter ikke å respektere dem som rutinemessig brenner bøker.»

Aggresjonsnivået til tross, dette er en annen kompleks posisjon. Hitchens vedgår at synagoger og moskeer kan være en spesiell type bygninger for en del mennesker, og godtar at dette forutsetter hans respekt, samtidig som han krever andres respekt for sine verdier. Denne holdningen kan minne om gjensidig likegyldighet, men den kan være forenlig med en kosmopolitisk posisjon, altså en erkjennelse av at sameksistens mellom ulike verdisyn forutsetter hensyntagen uten unødig innblanding i andres indre anliggender.

De fleste av de lengre kommentarene som ble trykt i danske og norske medier om kontroversen, kan klassifiseres som «dialogorienterte» eller «komplekse». Selv om det fantes uenighet om hvorvidt det var en god idé å trykke tegningene, var det få som mente at det burde ha

vært forbudt. Det var videre uenighet om hvorvidt boikott var en legitim måte å uttrykke avsky på; men boikott har vært anvendt som virkemiddel av både liberalere og sosialister i vår del av verden relativt nylig, tydeligst under kampen mot apartheid, og den dag i dag finnes det mer enn en håndfull mennesker som ikke kjøper israelske varer.

En muslim som skrev i en norsk avis, påpekte at det finnes et sett etiske retningslinjer for den norske pressen, kjent som «Vær varsom-plakaten», der det heter (i paragraf 4.3) at man skal vise respekt for menneskers personlige særegenheter, privatliv, rase, nasjonalitet og religion. Innen (sunni)islam, tilføyer skribenten, er det en absolutt og utvilsom synd å avbilde Muhammed. Et mulig svar, langs Hitchens' linjer, kunne hete at det kan nok være at det er en synd for deg, men ikke for meg.

Det liberale danske folketingsmedlemmet Naser Khader, som beskriver seg selv som «ultra-light muslim», tok initiativ til dannelsen av et nettverk av «kulturelle muslimer» og pragmatiske muslimer som betraktet sin religion som bare én av sine identiteter. I et intervju sa Khader, som nylig (mai 2007) startet partiet «Ny alliance», at «Striden om Muhammed-tegningene har også en positiv side. Nå vet vi hvor radikalerne står. Det er opp til oss moderate å utvikle et alternativ». Faktisk ble et trespråklig (dansk, engelsk og arabisk) nettsted etablert av «moderate danske muslimer» under overskriften «Nu er det nok!», med en *mission statement* der det het at «alt kan nå diskuteres og kritiseres», med en tilføyelse om at Muhammed-karikaturene var en provokasjon, men at man likevel ikke kan forby slike utsagn i et liberalt samfunn.

Betydelige deler av de danske og norske befolkningene mente at det var uklokt å trykke karikaturene, mens andre mente at ytringsfriheten var til nettopp for upopulære og kontroversielle ytringer som Muhammed-ka-

rikaturene. Den sistnevnte oppfatningen ser ut til å være uforenlig med en kosmopolitisk posisjon

Interessant nok var noen fremstående nordamerikanske reaksjoner mer på linje med egyptiske spaltister enn med danske regjeringsmedlemmer. Bill Clinton ble sitert som å ha sagt: «Ingen av oss er helt fri fra stereotyper om mennesker av ulik rase, ulike etniske grupper og ulike religioner ... Vi hadde dette avskyelige eksempelet i Nord-Europa, i Danmark ... disse fullkomment motbydelige karikaturene mot islam.» Clinton hadde muligens ikke sett karikaturene (kanskje to eller tre av dem til nød kunne beskrives som «motbydelige»), men det er ikke poenget her – argumentet hans må leses prinsipielt.

Til tross for det betydelige innslaget av nyanserte og komplekse posisjoner på begge sider – for eksempel sa den libanesiske statsministeren Fouad Saniora, i en kommentar til ødeleggelsen av det danske konsulatet i Beirut, at «dette er absolutt ikke vår måte å uttrykke våre meninger på» – foregikk nyhetsdekningen om saken i all hovedsak på antagonistenes premisser, og karikaturstriden kan lett brukes av de kosmopolitiske verdienes fiender som bevis på at samfunn bare kan være solidariske hvis de er basert på et ideal om kulturell likhet.

Den raske eskaleringen av konflikten fra desember 2005 til februar 2006 kan betraktes som et klassisk tilfelle av batesoniansk skismogenese (Bateson 1972), altså en selvforsterkende, ond sirkel. På den ene siden hevdet noen at «var det ikke det vi sa, Vesten er mot islam». På den andre siden hevdet noen andre at «var det ikke det vi sa, muslimer kan ikke integreres i Europa, og de ødelegger våre verdier ved ikke å akseptere det vi står for». Fra et slikt utgangspunkt begynte konflikten å eskalere.

Bateson brukte prinsippet om skismogenese til å kaste lys over varierte fenomener som alkoholisme, gjengvold og rustningskappløp. Han var overbevist om at en årsak

til noen av de vanligste formene for skismogenese var en feil i den dominerende vestlige form for tenkning – individualismens feilslutning – og skrev at dersom, for eksempel, skryting (*boasting*) er et trekk ved relasjonen mellom gruppe A og gruppe B, så er det sannsynlig, dersom skryting blir en respons på skryting, at hver av gruppene vil presse den andre til en overdreven betoning av dette mønsteret, en prosess som – hvis den ikke blir tøylt – bare kan føre til stadig sterkere rivalisering og, i siste instans, til fiendskap og sammenbrudd i hele systemet (Bateson 1972:68).

Et annet eksempel kan være en ekteskapelig konflikt. Han beskylder henne for å tilbringe for mye tid utenfor hjemmet, med det resultat at han sjelden får nystrøkne skjorter og middag til faste tider. Hun beskylder ham for å forsøke å kontrollere henne og å nekte henne selvrealisering og personlig autonomi. Med mindre en tredje instans, som en konfliktmegler, barns synsvinkel eller lignende trekkes inn og gjøres gjeldende, kan forholdet fortsette å forverre seg helt til skilsmisse er eneste utvei.

Begrensningene ved klassisk systemteori, som Batesons, er tydelige i denne saken. Det var ingen mangel på rasjonelle tredjeinstanser eller alternative perspektiver i karikaturstriden. Tvert imot: Ingen sjåvinistisk eller antagonistisk posisjon ble fremmet uten at det umiddelbart kom motargumenter som tilførte nyanser, rettet opp feil og manet til dialog, respekt og toleranse. Det er derfor nødvendig å forstå hvorfor visse synspunkter og utsagn blir så mye mer innflytelsesrike enn andre. Verken batesoniansk eller annen systemteori kan si noe om dette. For å forstå skuffelsen og det tidvise raseriet man møter i en del muslimske samfunn, er det nødvendig å se, ikke primært på produksjonsforholdene, men på kommunikasjonsforholdene. Ydmykelse, som kan være et resultat av manglende respekt, er et nøkkelbegrep her (se også

Eriksen 2001, Eriksen og Tretvoll 2006). Trolig blir ydmykelse som geopolitisk faktor grovt undervurdert av de fleste samfunnsforskere som studerer globale forhold. Årsaken er et ujevnt kommunikasjonsforhold der den ene parten sitter med definisjonsmakten og den andre parten enten ikke slipper til eller er tvunget til å snakke maktens språk for å bli hørt. Den ydmykede opplever at han roper i megafon uten å møte annet enn taushet eller forakt, at han kan bli overkjørt uten å kunne svare med samme mynt. Den som føler seg ydmyket, kan reagere med underkastelse, resignasjon, selvforakt eller raseri. Ydmykelse er en typisk kolonial tilstand, ypperlig beskrevet allerede i Frantz Fanons *Peau noire, masques blancs* («Svart hud, hvite masker», Fanon 1952), der det eneste «negeren» ønsker, er å bli hvit eller i det minste så hvit som mulig. I sin postkoloniale form går denne onkel Tom-mentaliteten, ikke minst takket være Fanons mesterlige analyse, over i fortvilelse og raseri.

Det er et vanlig syn blant muslimer at de ikke blir tatt på alvor, lyttet til eller behandlet som likeverdige. Dette er iallfall en følelse en del muslimer i Danmark utvilsomt deler. Ujevne kommunikasjonsforhold, eller asymmetrisk kommunikatív makt om man vil, bidrar til at den ene parten opplever at den ikke blir lyttet til. Følgelig kan dansker si til muslimene at dere kan si hva dere vil om våre guder, hvorpå vi sier hva vi vil om deres, og dermed har vi likhet. Rent bortsett fra at danskene generelt er sekulære og muslimer generelt er religiøse, og rent bortsett fra at det er et religiøst forbud mot avbildning av Muhammed i sunni-islam, vet muslimer at dette er en falsk likhet fordi de ikke har samme adgang som danskene til å sette en kommunikatív dagsorden i Danmark og, ved metonymisk utvidelse, i verdenssamfunnet. Denne ulikheten kan delvis forklare voldeligheten i enkeltes reaksjoner og kravet om besinnelse i bruken av

ytringsfriheten hos andre. En hendelse som kan illustrere denne situasjonen, rapportert i pressen i 2005, var en demonstrasjon i Afghanistan etter at et rykte hadde spredt seg om at amerikanske soldater i Guantánamo hadde tisset på Koranen. Ryktet ble undersøkt, og det viste seg at soldaten som var beskyldt for å ha gjort dette, innrømmet det, men forklarte at han egentlig bare hadde tisset på en fange (!), og at et par dråper ved et uhell falt på fangens eksemplar av Koranen. Slik er den verden mange muslimer subjektivt opplever at de lever i, så vel troende som ikke-troende og religiøst likegyldige.

Men vi må vende tilbake til karikaturene. Historisk har karikaturer gjerne vært «de svakes våpen», brukt til å ydmyke og fornærme mektige grupper, men de kan også være «de sterkes våpen», som i antisemittiske vitsetegninger i Tyskland før og under den annen verdenskrig. I denne konteksten, gitt den geopolitiske situasjonen og muslimenes posisjon i Vest-Europa og ikke minst i Danmark, er det liten tvil om hvordan tegningene ble oppfattet der.

Sårbarhet og kosmopolitiske idealer

I virkelighetens verden kan ikke absolutt likhet oppnås. Gitt at et avisoppslag i et lite nordeuropeisk land kunne føre til opptøyer og vold så langt unna som i Nigeria og Afghanistan, er det åpenbart ikke tilstrekkelig at medlemmene av et territorielt avgrenset samfunn har de samme synspunktene på dette og hint. (Hvilket de aldri har uansett, men det er en annen sak.) Dersom grunnleggende uenighet er farlig, og verden har krympet på en slik måte at vi alle risikerer å gå i veien for hverandre når som helst, kan det synes som den eneste løsningen er en global etikk basert på fellesnevnerne som garanterer at ingen noensinne blir fornærmet. Det ville være

det ytterste resultatet av posisjonen Hitchens angriper, der «respekt» og «hensynsfullhet» fører til massiv selv-sensur, og hvor de tolerante blir anmodet om å behandle de intolerante taktfullt. I en slik verden, hvor fornærmelser blir globalisert så lett som e-post, ville mange vesentlige debatter finne sted i privatsfæren eller gå under jorden, på grunn av farene ved å fornærme andre. Situasjonen ville bli en global utgave av middagsselskapet Mr. Fielding i Forsters *A Passage to India* organiserer, der vår gode engelskmann lenge bekymrer seg over menyen ettersom gjestene har forskjellig religion og er underlagt en rekke ulike mattabuer.

Under et slikt regime ville den offentlige sfære til slutt være tom. En annen mulighet kunne bestå i å utforske mulighetene for å leve med forskjellighet, det vil si det kosmopolitiske prosjekt slik det har vært formulert i Europa iallfall siden Montaigne, men særlig siden Kant.

La oss anta at sekulariserte dansker aksepterte å ta muslimenes religiøsitet alvorlig og behandle den med respekt, omtrent på samme måte som de behandler sine gamle foreldre med respekt. I så fall ville de lett vite hvordan de kunne manøvrere, verbalt og ikke-verbalt, for å unngå å såre dem. At man ikke engang forsøker å manøvrere, er et sterkt uttrykk for at man ikke mener seg å leve i samme samfunn, selv om man bor vegg i vegg.

En kosmopolitisk holdning som medfører selvbesinnelse, kan kanskje sammenlignes med resonnementet som ligger under forbudet mot å røyke på offentlige steder, en generisk type forbud som i disse dager blir iverksatt i store deler av verden – men ironisk nok ikke i muslimske land. En svenske som lever halve året i Kairo og halve året i Göteborg, forteller at i Göteborg kan han få pilsen sin når som helst og hvor som helst, men må gå ut for å røyke; i Kairo kan han røyke hvor som helst, men til gjengjeld vanligvis uten pils. Hva det vil si å ta hensyn,

varierer med konteksten, og man må ha et minimum av sosial musikalitet for å forstå det. Poenget er at hvis vi nå går ut fra at jeg røyker og du ikke gjør det, og vi er sammen i et rom, kunne jeg komme til å fortelle deg at hvis jeg røyker og du ikke gjør det, nyter vi begge godt av våre liberale rettigheter. Dette er, i et nøtteskall, problemet med de enkle liberale ryggmargsrefleksene som utløses mot fornærmede reaksjoner blant muslimer. Muhammed-tegningene er for dem et stykke på vei som tobakksrøyk for en astmatiker. Å røyke på en astmatiker er det samme som å si at man ikke anerkjenner at han er til stede: «Du er som luft for meg.» Samtidig kan astmatikeren ikke selv velge sin reaksjon på tobakksrøyk; hans ubehag er fysiologisk og *hors-discours*, utenfor diskursen. En bedre analogi er derfor Mr. Fielding i Forsters roman. Etter å ha tenkt seg om en stund dropper han svinkekotelettene og biffen, og serverer lam. Han *velger* å ta hensyn, og maten smaker godt for ham også.

Kosmopolitiske verdier forutsetter at man aksepterer å leve i samme samfunn – ikke bare tilfeldigvis i samme fysiske rom – som mennesker med et annet syn på betydningen av visse ytringer, og dette medfører ikke bare rettigheter, men også ansvar. Da Salman Rushdies indiske forlag ble tilbudt *Sataniske vers*, var de usikre på hva de skulle gjøre, gitt bokens kontroversielle rykte, og de spurte Khushwant Singh om råd. Singh er en kompromissløs liberaler i India; han er en aldrende énmannsindustri som har produsert satire i de fleste sjangere siden like etter den annen verdenskrig. Han hater sekterisme og sørger for at alle vet at han liker både whisky og pene damer. Derfor kommer det kanskje som en overraskelse at Singh mente Rushdies bok ikke skulle utgis i India. Hans begrunnelse var at de få medlemmene av den indiske kultureliten som virkelig ville sette pris på den, lett kunne bestille den fra England uansett. Hvis den ble pu-

blisert i India, ville resultatet kanskje bli opptøyer og unødvendig blodsutgytelse (Waldrop 1996). Så kunne man spørre, eventuelt, hvor mange menneskeliv boken var verdt. Eller man kunne nekte å akseptere problemstillingen, utgi boken og toe sine hender i den hellige ytringsfrihets navn.

Rushdies mesterverk endte med ikke å bli utgitt i India, hvilket må kunne betraktes som en seier for en kosmopolitisk smidighet som går ut over ryggmargsliberalismen og aksepterer at forskjellighet forutsetter respekt, altså at vi *ser* hverandre, hvis vi skal leve i samme samfunn og ikke bare rygg mot rygg.

Ytringsfrihet og praksis

I en omtale av Kwame Anthony Appiahs *Cosmopolitanism* (Appiah 2006) skriver John Gray: «Som posisjon i etisk teori skiller kosmopolitanisme seg fra relativisme og universalisme. Den bekrefter muligheten for gjensidig forståelse mellom tilhengere av ulike moralsyn, men uten å gi noe løfte om en endelig konsensus» (Gray 2006).

Med andre ord er misjonsiver ikke, ifølge dette synet, forenlig med kosmopolitanisme, ei heller en etisk posisjon som antar at det bare finnes én gyldig vei til det gode liv. Spørsmålet liberalere reiser, er hvorfor de skulle tolerere intoleranse; et mulig svar kan være at ingen ber dem om å gjøre det. De blir bare anmodet om å leve sammen med, og ta hensyn til, mennesker med en annen overbevisning. Det er unødvendig å klø seg hvis det ikke klør. Av og til er likegyldighet det beste, og her er det lett å se at *Jyllands-Posten* villig meldte seg som kløpulver. Hadde de ikke visst hva de gjorde, kunne man hatt Flemming Rose mistenkt for å ha et snev av autisme.

Men samtidig er vi tvunget til å ta hverandre alvorlig hvis vi skal leve sammen. Derfor har likegyldigheten

noen åpenbare begrensninger. Liberal toleranse har sine klare begrensninger. Mange liberalere er eksempelvis usedvanlig intolerante overfor religiøsitet (navn som Daniel Dennett, Richard Dawkins og Christopher Hitchens melder seg her – alle tre har i det siste skrevet hatefulle og uforsonlige bøker mot religion), og de tolererer av prinsipp ikke andres manglende toleranse; ideen om at noe er hellig, forekommer dem avskyelig. Så hvorfor, kan man spørre, skulle andre tolerere religionshaternes intoleranse overfor religion? På denne bakgrunn kan vi slå fast at *respekt* er et bedre utgangspunkt enn toleranse, som Vetlesen (2007:147) også påpeker. Toleranse er nedlatende, mens respekt er gjensidig og symmetrisk, den må nødvendigvis gå begge veier for å fungere. Muslimske innvandrere forstår kanskje ikke skandinaviske foreldres holdninger til russefeiring og «utagerende festing» noe bedre enn sekulariserte skandinaver forstår forestillingen om at Koranen er absolutt sannhet, men vi må respektere hverandre samtidig som vi har rett til å markere uenighet begge veier. Å avskrive hverandre som hjernevaskede idioter er en mulig vei å gå, men neppe den mest konstruktive.

Saken om karikaturene handlet uansett om noe annet og mer presserende enn retten til å fornærme hverandre, iallfall sett fra minoritetenes synsvinkel. De fleste konflikter som involverer innvandrere og etnisk norske i Oslo, er av praktisk art og har ingen ting å gjøre med ytringsfrihet. For eksempel: Hvorfor deltar foreldre av idrettsaktive barn med innvandrerbakgrunn så sjelden på dugnader, noe som er økonomisk viktig i all norsk barneidrett? Hvorfor lar enkelte innvandrerforeldre barna leke utendørs sent på kvelden, når støyen irriterer norske pensjonister som vil sove? Hvorfor inviterer nordmenn så sjelden sine innvandrernaboer inn på en kopp te? Det er denne typen hverdagslige problemer

som skaper kulde og avstand mellom innfødte og nykommere i lokalsamfunn – det er neppe mange konflikter mellom etnisk norske og innvandrere som direkte skyldtes forskjeller i religiøs overbevisning. Troende muslimer og troende kristne ser ut til å finne hverandre lett når de setter seg ned sammen. Den største svakheten i mange versjoner av kosmopolitanisme skyldes en overdreven tro på dialog, verbal utveksling, gjensidig kognitiv forståelse og så videre. Der jeg bor, bryr vi oss ikke egentlig om hvilket politisk parti naboen stemmer på, og vi vet ikke om de har noen religiøs tro eller om de setter europeisk kunstmusikk like høyt som vi gjør selv; og ikke bryr det oss heller, så lenge de tar sin del av snømåkingen om vinteren og hilser når vi går forbi. Kosmopolitanisme kan degenerere til misjonerende liberalisme, men den kan også degenerere til likegyldighet. Så lenge det er praktiske oppgaver som må løses, og som må håndteres kollektivt, er faren for det siste liten. Om noe er det mangelen på slike felles oppgaver som forhindrer kosmopolitanisme i nordatlantiske samfunn, ikke mangelen på temaer å være enige eller uenige om i mediene. Det er ved å løse felles oppgaver at det er mulig å oppnå den respekten som får oss til å besinne oss før vi begynner å fornærme hverandre. Prinsipielle liberale individualister som Hitchens kan uten problemer leve i et kosmopolitisk samfunn uten å respektere andres tro og religiøse praksis, men bare så lenge han aksepterer å delta i felles aktiviteter med dem. «Rasjonell diskurs», som både Hitchens og Ramadan tror på, kan bare få oss et stykke på vei. Ingen ting er som å bli skitne på hendene i en felles aktivitet. Det kan sies, og det blir ofte sagt, at vold begynner der språket slutter, men det kan like gjerne sies at volden begynner der samhandlingen slutter. Derfor er det ikke nok å snakke om ytringsfrihet, enten man konkluderer med at retten til å for-

nærme andre er hellig, eller at det er respektabelt å ta hensyn til hverandre.

Den største knapphetsressursen synes ikke i dag å være mangelen på arenaer for verbale tvekamper eller markering av uenighet i mediene, men fraværet av arenaer der man med den største selvfølgelighet deltar i felles aktiviteter fordi de både er nødvendige og givende, for ikke å si frigjørende. Heltene i denne verdenen er ikke de som sitter og snakker om fellesverdier, men de som organiserer dugnader i flerkulturelle lokalsamfunn. Kanskje det er her noen fremtidige utforskninger av frihet kan begynne?

Takk til Elisabeth Eide og Arne Johan Vetlesen for gode og relevante kommentarer til førsteutkastet.

Litteratur

- Appiah, Kwame Anthony (2006): *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers*. New York: Norton.
- Bateson, Gregory (1972): *Steps to an Ecology of Mind*. New York: Ballantine.
- Bluitgen, Kåre (2006): *Koranen og profeten Muhammeds liv*. København: Høst & Søn.
- Dworkin, Ronald (2006): The right to ridicule. *New York Review of Books*, 23. mars 2006.
- Eriksen, Thomas Hylland (2001): *Bak fiendebildet: Politisk islam og verden etter 11. september*. Oslo: Cappelen.
- og Halvor Finess Tretvoll (2006): *Kosmopolitikk: En optimistisk politikk for det 21. århundre*. Oslo: Cappelen.
- Gray, John (2006): Easier said than done. *The Nation*, 30. januar 2006.
- Hitchens, Christopher (2006): The case for mocking religion. www.slate.com, 4. februar 2006.
- (2007) *God is not Great: How Religion Poisons Everything*. New York: Warner.
- Larsen, Rune Engelbreth og Tøger Seidenfaden (2006): *Kari-*

katurkrisen: En undersøgelse af baggrund og ansvar. København: Gyldendal.

Lau, Jörg (2006): Allah und der Humor. *Die Zeit*, 1. februar 2006.

Ramadan, Tariq (2006): Free speech and civic responsibility. *International Herald Tribune*, 5 February 2006.

Togebj, Lise (2006): Hvorfor er den politiske deltagelse blandt etniske minoriteter i Danmark så forholdsvis høj? I: Hedetoft, Ulf, Bo Petersson og Lina Sturfelt, red.: *Bortom stereotyperne? Invandrere och integration i Danmark og Sverige.* Göteborg: Makadam 2006.

Vetlesen, Arne Johan (2007): *HVA ER etikk?* Oslo: Universitetsforlaget.

Waldrop, Anne (1999): Gud, og jeg vet ikke hva. Samtale med Khushwant Singh. *Samtiden* nr. 5/6-99, s. 112-122.